

MPHTI: 06.81.12

JEL Classification: B21; D24

FEATURES OF THE ECONOMIC POTENTIAL ASSESSMENT OF ENTERPRISE

R. K. Yelshibayev¹, S. Kuashbay², A. Bakhtiyarova³, A. M. Myrzatay⁴

^{1, 3, 4}Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Institute of Economics of the Shymkent University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of research is to identify the features and propose the ways of using economic potential based on the study of theoretical and methodological bases of economic potential assessment of the enterprise.

Methodology – during the research, there were used the methods of analysis and synthesis, systematization and grouping, method of comparative assessment.

Originality / value of the research – a comprehensive, quantitative and qualitative analysis should be carried out in order to perform a justifiable assessment of economic potential.

Findings – a number of shortcomings were identified during the study of the methods, which were used to assess the economic potential of the enterprise. The methodological basis of assessing the economic potential of enterprises was considered by authors, which makes it possible to find a solution of the given problem. In addition, a system of indicators and peculiarities of assessing the economic potential of the enterprise have been defined.

Keywords: potential, management decision, resources, capabilities, competencies, reserves, indicators.

КӘСІПОРЫННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫН БАҒАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Р. Қ. Елшібаев¹, С. Қуашбай², А.Ж. Бактиярова³, А. М. Мырзатай⁴

^{1, 3, 4}Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Шымкент университеті, Экономика институты, Шымкент, Қазақстан Республикасы

АҢДАТПА

Зерттеу мақсаты – кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалаудың теориялық-әдістемелік негіздерін зерттеу арқылы өзіндік ерекшеліктерін анықтау және қолдану жолдарын ұсыну.

Әдіснамасы – зерттеу жүргізу кезінде талдау және синтез, топтастыру және жүйелеу, салыстырмалы бағалау әдістері қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – зерттеу барысында анықталғандай экономикалық потенциалды әділ бағалау үшін оның құрамдас бөліктеріне жан-жақты, сандық және сапалық талдаулар жүргізу қажет.

Зерттеу нәтижелері – кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалаудың қолданылып келген тәсілдерін зерттеу арқылы бірқатар кемшіліктер анықталды. Осы мәселелердің шешімін табуға мүмкіндік беретін, кәсіпорындардың экономикалық потенциалын бағалаудың әдіснамалық негізі қарастырылды. Сонымен қатар кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалау ерекшеліктері мен көрсеткіштер жүйесі айқындалды.

Түйін сөздер: потенциал, басқарушылық шешім, ресурстар, мүмкіншіліктер, құзіреттер, резервтер, көрсеткіштер.

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ

Р. Қ. Елшібаев¹, С. Қуашбай², А.Ж. Бактиярова³ А. М. Мырзатай⁴

^{1,3,4}Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

²Институт Экономики Шымкентского университета, Шымкент, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – определение особенностей и предложение путей использования экономического потенциала на основе изучения теоретико-методических основ оценки экономического потенциала предприятия.

Методология – в ходе исследования были использованы методы анализа и синтеза, систематизаций и группировок, метод сравнительных оценок.

Оригинальность/ценность исследования – как выявлено в ходе исследования для справедливой оценки экономического потенциала необходимо провести всесторонний, количественный и качественный анализ.

Результаты исследования – в ходе изучения использованных способов оценки экономического потенциала предприятия был выявлен ряд недостатков. Нами были рассмотрены методические основы оценки экономического потенциала предприятий, которые позволяют найти решение данной проблемы. Кроме этого, определены система показателей и особенности оценки экономического потенциала предприятия.

Ключевые слова: потенциал, управленческое решение, ресурсы, возможности, компетенции, резервы, показатели.

КІРІСПЕ

Қазіргі бәсекелік ортаның күшеюі, ішкі және сыртқы нарықтың тұрақсыздығы жағдайында отандық кәсіпорындардың, экономика салаларының, тіпті ұлттық экономика жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету өзекті мәселелердің біріне айналды. Еліміздегі шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызмет тиімділігіне көптеген факторлар әсер етеді. Солардың ішіндегі ең негізгілерінің бірі экономикалық потенциалын дұрыс бағаламау болып табылады. Көптеген жағдайларда кәсіпорын өзінің мүмкіндіктерін дұрыс пайдаланбау және ұтымды басқара алмау салдарынан қиындықтарға ұшырайды. Бизнесінің қаншалықты қарқынды дамитындығы кәсіпорынның мүмкіндіктеріне байланысты екендігі ұмыт қалып жатады. Сондықтан кәсіпорын қызметінің тиімділігі оның экономикалық әлеуетін бағалау мен басқаруға тікелей байланысты.

Кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалау оның қызмет тиімділігін жоғарылату бағыттарының бірі болуы мүмкін. Бәсекелік артықшылықтарды анықтау және ағымдағы жағдайды тиісінше бағалау үшін кәсіпорындар қолда бар экономикалық потенциалды талдап, оны пайдалану тиімділігін арттыру резервтерін анықтау керек. Экономикалық потенциалды әділ бағалау үшін оның маңызды құрамдас бөліктерін айқындап, сандық бағалау қажет. Алайда, бұл маңызды мәселенің әдіснамалық тұстары әзірге өз шешімін таппады. Мысалы, экономикалық потенциалдың мәні мен мазмұны бойынша ортақ келісім орнатылмаған, экономикалық потенциалды бағалау өлшемдері мен индикаторлары негізделмеген, бағаланатын индикаторлар жүйесіне қойылатын негізгі талаптар әзірленбеген, экономикалық потенциалды анықтайтын факторлардың ғылыми және жүйелі жіктемесі жасалмаған. Міне осы аталғандардың барлығы зерттеу тақырыбының өзектілігін және терең ізденістер қажеттігін көрсетеді.

Кез-келген меншік нысанындағы кәсіпорынның даму жоспарларын құру және болашағына болжамдар жасау, тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін оның ағымдағы жағдайын, ресурстары мен мүмкіндіктерін ескеретін кешенді бағалау қажеттілігі туындайды. Мұндай бағалауды «кәсіпорынның экономикалық потенциалы» категориясын қолдану арқылы алуға болады [1; 2]. Кәсіпорынның

тиімділігін арттыру үшін оның экономикалық потенциалын талдаудың қажеттілігін келесі аргументтер арқылы негіздеуге болады. Біріншіден, кәсіпорынды жан-жақты бағалау нәтижесінде оның қазіргі және болашақтағы жағдайы туралы кешенді әрі толық түсінік қалыптасады. Егер бухгалтерлік немесе қаржылық талдау кезінде оның қаржылық потенциалы ғана анықталса, экономикалық потенциалын бағалау арқылы қажетті ресурспен жабдықталуын, өндірістік, инновациялық, маркетингтік және басқа да мүмкіндіктерін айқындай аламыз. Екіншіден, экономикалық потенциалды бағалау әртүрлі кәсіпорындарды, тіпті әр түрлі салаларда қызметін жүзеге асыратын компанияларды дұрыс салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл ақпарат бизнесті қаржыландырғысы келетін инвесторлар үшін, немесе пайызбен ақша беретін кредиторлар үшін де өте маңызды. Үшіншіден, экономикалық потенциалды кешенді бағалау нәтижесінде өз уақытында және экономикалық негізделген стратегиялық шешімдердің қабылдануын қамтамасыз етеді.

Экономикалық потенциал және оны одан әрі дамыту мүмкіндіктері қазіргі заманғы кәсіпорынның табысты жұмысының ажырамас бөлігі болып табылады. Сондықтан тиімді жұмыс істейтін кәсіпорын үшін экономикалық потенциалдың оңтайлы өлшемдерін дұрыс және жете түсініп бағалау өте маңызды. Ол үшін алдымен экономикалық потенциал ұғымы мен оның ұтымды құрылымын дәл анықтау қажет. Зерттеушілер экономикалық потенциалдың құрылымын әртүрлі анықтайды. Отандық және шетелдік әдебиеттерде әлі де болса кәсіпорынның экономикалық потенциалына, оның құрамдас бөліктеріне, бағалау өлшемдеріне және анықтау әдістеріне қатысты бірыңғай және нақты көзқарастар қалыптаспаған.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Экономикалық потенциал категориясы Ресейлік ғылымда ХХ ғасырдың 70-ші жылдарынан бастау алса, біздің елімізде нарықтық экономикаға өту кезеңімен тұспа-тұс келді. Оның ғылым мен практикаға енуі, ең алдымен, кәсіпорындардың, бірлестіктердің, салалардың және тұтастай ұлттық экономиканың қызметін бағалау жүйесін құруға болатын кешенді көрсеткіштерді табуға деген талпыныспен түсіндіріледі. Кәсіпорын қызметін нарықтық басқару жүйесіне және әлеуметтік-экономиканың жаңа шарттары мен талаптарына үйлестіре отырып, оның экономикалық потенциалын бағалау мәселесіне қызығушылық қайта жандана бастады.

Біздің зерттеуіміздің теориялық негізін отандық және шетелдік авторлардың Головкин Д. С., Ибрагимова Р. С., Т. А. Әшімбаев, Е. В. Басалаева, Гунина И. А., Жигунова О. А., В.Г. Герасимчук, А. Смит, Дж. Лоу, П. С. Калафут және т.б. еңбектері құрайды. Әдебиеттерде кәсіпорынның экономикалық потенциалының мәнін түсінуде және оның дамуын талдауда әртүрлі көзқарастар кездеседі. Сонымен бірге, бірқатар мәселелерді, әсіресе кәсіпорынның потенциалын бағалау және басқаруға қатысты сұрақтар жеткіліксіз зерттелгендігін атап өткен жөн.

Зерттеу мәселесі бойынша алғашқылардың бірі болып ғылыми-зерттеулер жүргізген белгілі отандық ғалым Т. А. Әшімбаев өз еңбегінде «экономикалық потенциал – бұл әр түрлі ішкі жүйелерді қамтитын жүйе, яғни көпжақты категория. Ішкі жүйелерге: өндірістік, ғылыми-техникалық, еңбек, білім беру потенциалы жатады. Бұл потенциалдардың жиынтығы экономикалық потенциал болып табылады» деп анықтама берген [3].

Сонымен қатар, Е. В. Басалаева өз еңбегінде былай деп жазады: «Оны (экономикалық потенциалды) сипаттау оңай емес, оның құндылығын бағалаудың сенімді, түсінікті және ыңғайлы сандық критерийлерін жасау керек. Сондықтан жаңа бағытты – экономикалық потенциалометрияны дамыту қажет, оның мақсаты экономикалық потенциалдың сапалық және сандық көріністерін зерттеу болып табылады» [4].

Ал «Польша кәсіпорындарының инновациялық потенциалы» еңбегінің авторы келесі нәтижені ұсынады: «Кейбір инновациялық кәсіпорындардың дамуын ескере отырып, қазіргі талдаушылар негізінен келесі бағыттардағы ресурстар компоненттерін негізге алуы керек: өндіріс, маркетинг, жұмыспен қамту, қаржы, менеджмент және ұйымдастыру» [5].

Жекелеген авторлар [6, 7] экономикалық потенциалды бағалаудың өлшемдері ретінде еңбек, натуралды (шартты-табиғи) және құндық көрсеткіштерді қолдануды ұсынады.

Құндық бағалауға бір жағынан кәсіпорынның барлық экономикалық ресурстарының жиынтық құнын, экономикалық потенциалының құрамдас бөліктерінің құрылымы мен динамикасын анықтауға, екінші жағынан ресурстардың құнын кәсіпорынның басқа экономикалық көрсеткіштерімен салыстыруға мүмкіндік беретіндігіне сүйене отырып басымдық беріледі [8]. Сонымен бірге, көптеген экономистер экономикалық потенциалдың компоненттерін көрсеткіштер жүйесіне сәйкес бағалау жүргізеді, өйткені әр түрлі ресурстардың сан алуан қасиеттері мен белгілерін, сәйкесінше, түрлі көрсеткіштермен анықтауды талап ететіндіктен, экономикалық потенциалды бір көрсеткішпен ғана бағалау мүмкін емес деп тұжырымдайды.

Біздің ойымызша, кәсіпорынды және оның экономикалық потенциалын талдауға жүйелі көзқарас тұрғысынан Р. С. Ибрагимова анықтаған субпотенциалдарға сәйкес ұйымның экономикалық потенциалын құрылымдау орынды болып көрінеді. Ол келесілерден тұрады: қаржылық потенциал; инновациялық потенциал; маркетингтік потенциал; ұйымдастыру потенциалы, еңбек және басқару потенциалдары [9]. Бұл тәсіл капитал айналымының әрбір кезеңіндегі ресурстар мен мүмкіндіктердің өзара байланысын көрсетуге мүмкіндік береді, сондай-ақ, коммерциялық ұйымның бүкіл қаржылық-экономикалық циклін толықтай қамтиды. Сонымен қатар, экономикалық потенциалдың әр элементін үш аспект бойынша қарастырған жөн: ресурстар, құзыреттіліктер мен мүмкіндіктер.

Экономикалық потенциалды мұндай 3 аспектіде қарастыру бір жағынан біздің зерттеуіміздің жаңашылдығы болса, екінші жағынан кешенді бағалауға мүмкіндік береді. Жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, экономикалық потенциалдың құрамдас бөліктерін (субпотенциалдар) ресурстар, құзыреттіліктер мен мүмкіндіктер бойынша қарастыру жүйелілік пен бірізділікті қамтамасыз етеді. Қолда бар ресурстар негізінде сәйкес құзыреттіліктерді қалыптастыру және даму мүмкіндіктерін анықтау арқылы әрбір субпотенциал бойынша резервтер анықталады. Осы резервтерді пайдалану арқылы кәсіпорынның қызмет тиімділігін арттыру мен бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға қол жеткізіледі. Кәсіпорынның ресурстары жеткілікті болғанымен оны тиімді пайдалану құзыреттіліктері болмауы мүмкін не болмаса оны әрі қарай дамыту мүмкіндіктерін көрсете алмағандықтан талдау нәтижелері жеткілікті нәтиже бермейтін болады.

Әдебиеттерде кәсіпорынның экономикалық потенциалының ресурстық құрауышын бағалау мәселелері терең және жан-жақты қарастырылған. Қазіргі уақытта негізгі құралдарды, тауарлы-материалдық құндылықтар қорын, инвестициялық ресурстарды бағалау әдістері эзірленіп, сынақтан өткізілді, экономикалық айналымға тартылған табиғи ресурстардың жекелеген түрлерін бағалау әдістері және еңбек потенциалын бағалаудың терең зерттелген әдістері де бар [10, 11].

Тәжірибеде қолданылатын кәсіпорынның потенциалының әртүрлі құрамдастарын өлшеудің негізгі әдістеріне сараптамалық және баллдық әдістер, факторлық талдау, кластерлік талдау, рейтингтік салыстырмалы талдау, имитациялық модельдеу, экономикалық-математикалық модельдеу жатқызылады. В.Г. Герасимчук кәсіпорынның өндірістік потенциалын және басқару потенциалын персоналдың біліктілік деңгейін, жабдықты пайдалану дәрежесін, қаржылық мүмкіндіктерін, резервтерін сипаттайтын бастапқы, есептік және аналитикалық ақпараттың көптеген формаларын толтыру және салыстыру арқылы бағалауды ұсынады [10].

Біздің пікірімізше, өндірістік потенциалды бағалаудың бұл әдісі белгілі бір дәрежеде субъективті сипатта көрінеді және әртүрлі көрсеткіштердің салыстырмалы болуын қамтамасыз етпейді. Осылай есептеу барысында және басқа кәсіпорындармен салыстыруда белгілі бір қиындықтар туғызады.

Кәсіпорынның өндірістік потенциалын бағалаудың П. А. Фомин және М. К. Старовоитова ұсынған әдістері көптеген танымалдыққа ие [11]. Ол өте егжей-тегжейлі айқындалған және құрылымдалған, әрі сәйкес параметрлерді бағалай отырып, оны кез-келген кәсіпорын үшін бейімдеуге болады. Әдістемеді қолданылатын көрсеткіштер сандық (мысалы, пайызбен өлшенген активтер рентабельділігі) және сапалық өлшеу (кәсіби қызметкерлер құрамы) болуы мүмкін, олар сарапшылардың білімі мен тәжірибесіне негізделген сараптамалық әдісті қолдана отырып бағаланады. Сонымен қатар, оның кемшілігі-бұл тек өндірістік потенциалға аса назар аударумен шектелуі.

Маркетингтік потенциалды бағалауда көптеген авторлар факторлық, кластерлік талдау, сауалнама жүргізу әдістерін қолданады. Мысалға автор өз жұмысында шағын және орта бизнестің нарыққа бейім-

делуін талдауға және нарыққа бағыттаушы факторларды анықтау мақсатында факторлы-аналитикалық тәсілдемені пайдалануды ұсынады [12].

XVIII ғасырда инновацияның әр түрлі белгілері тұжырымдала бастаған кездің өзінде бұл мәселе өзекті деп танылған. Яғни Адам Смит өзінің әйгілі «Халық байлығының табиғаты мен себептері туралы зерттеу» [13] (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) атты еңбегінде білімнің арқасында еңбек өнімділігін арттыруға қабілеттіліктері жеткілікті мамандарды жаңа ұрпақ ретінде түсінік береді. Дж. Лоу және П. С. Калафут инновациялық потенциалды америкалық кәсіпорындардың қызметіне әсер ететін 12 негізгі материалдық емес активтердің біріне жататындығын көрсетті [14]. Сонымен қатар, компаниялардың инновациялық потенциалын бағалау әдістерінің бірі Г. Е. Баженов пен О. А. Кислицынаның «Кәсіпорынның инновациялық потенциалы: экономикалық аспект» мақаласында ұсынылған [15]. Біздің ойымызша, авторлар ұсынған индикаторлар логикалық түрде топтастырылған және үйлесімді түрде инновациялық қызметтің потенциалын жеткілікті дәл бағалайды, бірақ олар кәсіпорынның экономикалық потенциалының тек бір компонентін ғана қарастырып өткен.

1-кесте – Кәсіпорынның өндірістік потенциалын бағалау көрсеткіштері

Өндірістік потенциал	
Ресурстар	Өткізілген өнім көлемі, дана
	Өткізілген өнім көлемінің өсу қарқыны, өткен жылға пайызбен
	Негізгі құралдар құны, мың тг.
	Негізгі құралдардың өсу қарқыны, өткен жылға пайызбен
	Негізгі құралдардың белсенді бөлігінің құны, мың тг.
	Негізгі құралдарда белсенді бөлігінің үлесі, пайызбен
	Есептелген амортизация сомасы, мың тг.
	Негізгі құралдардың тозу коэффициенті, пайызбен
	Енгізілген негізгі құралдар құны, мың тг.
	Жаңарту коэффициенті, пайызбен
	Істен шығарылған негізгі құралдар құны, мың тг.
	Істен шығу коэффициенті, пайызбен
	Жабдықтарды экстенсивті пайдалану коэффициенті
	Жабдықтардың нақты өнімділігі
	Жабдықтарды интенсивті пайдалану коэффициенті
	Жабдықтардың интегралды жүктемелілік коэффициенті
	Айналым құралдарының құны, мың тг.
Айналым құралдарының өсу қарқыны, өткен жылға пайызбен	
Айналым құралдарының айналымдылығы, айналым	
I айналым ұзақтығы, күн	
Күзреттілік-тері	Өндіріске тікелей қатысы бар қызметкерлердің орташа жылдық саны
	Еңбек өнімділігі, мың тг./адам
	Қор қайтарымдылығы, дана/тг
	Қормен жаратандыру, тг/адам
Мүмкіншіліктері	Кәсіпорынның өндірістік қуаттылығы
	Сапа жүйесінің тиімділігі
	Өндірістік үрдісте қызмет ететін ақпараттық жүйенің тиімділігі
	Негізгі құралдардың ұдайы өндірісінің мүмкіндіктері
Айналым құралдарын толықтыру мүмкіндігі	
Ескерту – [1, 11] әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған.	

Қарастырылып отырған әдебиеттерді зерттей отырып, кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалаудың келесі әдіснамалық тәсілін ең тиімді деп санаймыз. Мұндай кешенді бағалауды жүргізу

үшін, бағалау көрсеткіштерін келесі аспектілерге: ресурстар, құзыреттер және мүмкіндіктерге бөлу арқылы, экономикалық потенциалдың алты элементтерін (өндірістік, еңбек, қаржылық, инновациялық, маркетингтік және ұйымдастырушылық-басқарушылық) мұқият талдау қажет.

Кешенді бағалау, іс жүзінде, сараптамалық бағалауларды қолдана отырып, факторларды саралау әдісімен кәсіпорынның экономикалық потенциалын есептеу әдістемесіне негізделген. Бұл әдісті жүзеге асырудың қиындығы осында байқалады. Алайда, сараптамалық бағалаудың нақты осы әдісін қолдану талдау жасаушыға бірыңғай өлшем бірліктерінде көрсетілмейтін, мазмұны жағынан әртүрлі экономикалық потенциалдың элементтерін бағалау негізінде кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

Ұсынылған тәсілге сәйкес, біз осы мақалада, өнім өндіруші кәсіпорындарның экономикалық потенциалын бағалау әдістемесін қарастырдық. Алдымен, әдебиеттерді талдау және тәжірибелерді зерделеу негізінде, әр элементтің аясында, өнім өндіретін кәсіпорындардың жұмыс ерекшеліктерін ескере отырып, ресурстарды, құзыреттіліктер мен мүмкіндіктерді сипаттайтын негізгі көрсеткіштер таңдалды. Төменде кәсіпорынның экономикалық потенциалының жекелеген элементтерінің ресурстарын, құзыреттіліктері мен мүмкіндіктерін бағалау үшін таңдайтын өлшемшарттары берілген.

1. Кәсіпорынның өндірістік потенциалы

Өндірістік кәсіпорында өндіріс қуаттылығы мен оларды пайдалану деңгейін сипаттайтын көрсеткіштерге ерекше көңіл бөлінеді. Өндірістік мүмкіндіктерді зерттеу үшін негізгі және айналым құралдарының ұлғаю көздерінің қолжетімділігін көрсететін көрсеткіштер енгізіледі (1-кесте).

Құзыреттіліктерді жан-жақты бағалау мақсатында ақпараттың толықтығы, жылдамдық, ақпараттық-құжаттық жүйені ұстау және ақпаратты саралау тұрғысынан өндірістік процесті ақпараттық және құжаттамалық қамтамасыз етуді талдау қажет.

2. Кәсіпорынның еңбек потенциалы

Өндірістік кәсіпорынның еңбек потенциалын бағалау жұмысшылар тобының сәйкес біліктілік деңгейі тұрғысында жүзеге асырылады. Өндірісте қолданылатын заманауи жабдықтар техникалық күрделіліктің жоғары деңгейімен сипатталады, сондықтан кәсіпорын өз мүмкіндіктерін арттыру үшін жоғары техникалық және орта арнайы білімі бар қызметкерлермен қамтамасыз ету қажет. Ресурстық құрауышты бағалау үшін кәсіпорынның қажетті мамандармен қамтамасыз етілуін талдаған дұрыс. Еңбек потенциалын еңбек нарығынан кәсіпорынға қажетті қызметкерлерді жұмылдыру, кадрларды даярлау және қайта даярлау мүмкіндіктері тұрғысынан бағалау керек (2-кесте).

2-кесте – Кәсіпорынның еңбек потенциалын бағалау әдістері

Еңбек потенциалы	
Ресурстар	Қызметкерлердің орташа жылдық саны, адам
	Қызметкерлердің орташа жасы, жас
	Кәсіпорынның еңбек ресурстарының топтық үлесі, пайызбен:
	30-дан асқандар
	30-ға дейін
Құзыреттіліктері	Орташа жылдық жұмыс өтілі, жас
	Кәсіпорында қызмет еткен жұмысшылар үлесі, пайызбен:
	5 жылға дейін
	5 жыл және одан жоғары
	Кадрлардың тұрақсыздық коэффициенті
	Білім деңгейі бойынша қызметкерлер құрылымы
	Жоғары білімі бар қызметкерлер үлесі, қызметкерлер санына пайызбен
Орта арнайы білімі бар қызметкерлер үлесі	
Мүмкіншіліктері	Жұмыс орындарын қажетті кадрлармен қамтамасыз ету
	Кадрларды даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыру
	Кадрлардың алмасуы және толықтыру мүмкіншілігі
Ескерту – [9] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған.	

3. Кәсіпорынның қаржылық потенциалы

Кәсіпорынның қаржылық жағдайының стандартты көрсеткіштері негізінде қаржылық потенциалды зерттеуді ұсынуға болады. Сонымен қатар, кәсіпорынның қаржылық құзыреттіліктерін талдау барысында қызметкерлерінің де қаржылық құзыреттілік деңгейін бағалаудың маңыздылығы жоғары. Дамудың потенциалды мүмкіндіктері капиталдың әртүрлі көздерден қолжетімділігі тұрғысынан қарастырылуы керек (3-кесте).

3-кесте – Кәсіпорынның қаржылық потенциалын бағалау көрсеткіштері

Қаржылық потенциал	
Ресурстар	Өткізуден түскен түсім, мың тг.
	Өнімнің өзіндік құны, мың тг.
	Жалпы пайда, мың тг.
	Өкімшілік шығындар, мың тг.
	Коммерциялық шығындар, мың тг.
	Салық салынғанға дейінгі пайда, мың тг.
	Таза пайда, мың тг.
	Капитал және резервтер, мың тг.
	Айналымнан тыс активтер, мың тг.
	Ақша қаражаты, мың тг.
	Қорлар, мың тг.
	Айналым қорлары, мың тг.
	Қысқа мерзімді міндеттемелер, мың тг.
	Ұзақ мерзімді міндеттемелер, мың тг.
Құзыреттіліктері	Автономия коэффициенті
	Маневрлілік коэффициенті
	Жалпы айналымдылық коэффициенті
	Айналым құралдарының айналымдылық коэффициенті
	Қорлардың айналымдылық коэффициенті
	Ағымдағы өтімділік коэффициенті
	Жылдам өтімділік коэффициенті
	Абсолютті өтімділік коэффициенті
	Өндіріс рентабельділігі, %
	Өндірістік қорлардың рентабельділігі, %
Активтердің рентабельділігі, %	
Мүмкін-шіліктері	Қаржы қызметі мамандарының біліктілік деңгейі
	Қаржыны басқаруда ақпараттық құралдардың тиімділігі
Ескерту – [6, 9] әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған.	

4. Кәсіпорынның инновациялық потенциалы

Инновациялық потенциал көрсеткіштерінің тізімі Г. Е. Баженов пен О. А. Кислицынаның әдіснамасына негізделіп құрылған [15]. Сонымен қатар, кәсіпорынның шеңберінде ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жүйені құру әрі жетілдіру мүмкіндігі бағаланғаны жөн (4-кесте).

4-кесте – Кәсіпорынның инновациялық потенциалын бағалау көрсеткіштері

Инновациялық потенциал	
Ресурстар	Өндіріске жұмсалған шығындардың жалпы сомасындағы ғылыми-зерттеу және тәжірибелік- конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТКЖ) жұмсалған шығындардың үлесі, пайызбен
	Өндіріске жұмсалған шығындардың жалпы сомасындағы лицензия сатып алуға кеткен шығындардың үлесі, пайызбен
Құзреттіліктері	Автоматтандырылған және жартылай автоматтандырылған жабдықтардың жалпы жабдықтардағы үлесі, пайызбен
	Пайдалану мерзімі 5 жылға дейінгі жабдықтар үлесі, пайызбен
	Жалпы активтердің құрамындағы материалдық емес активтердің үлес салмағы, пайызбен
	Инновациялық жобаларға жұмылдырылған қызметкерлердің үлесі, пайызбен
	Инновациялық жобаларға тартылған қызметкерлердің орта жасы, жас
	Инновациялық жобалармен айналысатын қызметкерлердің біліктілік деңгейі
	Жалпы өткізілген өнім ішіндегі жаңашыл өнімдердің үлесі, пайызбен
	Жалпы өткізілген өнім құрамындағы жетілдірілген өнімнің үлес салмағы, пайызбен
	Кәсіпорынның жалпы түскен пайдасындағы ендірілген инновациялардан түскен пайданың үлесі, пайызбен
Мүмкіншіліктері	Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар жүйесінің тиімділігі
Ескерту – [14, 15] әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған.	

5. Кәсіпорынның маркетингтік потенциалы

Өнім өндіруші кәсіпорындардың көпшілігі негізінен тұтыну тауарларын өндіруге бағытталғандықтан, нарықтың мүмкіндіктерін талдау өндірістік кәсіпорындар үшін ерекше маңызға ие. Маркетингтік потенциалды қазіргі нарықтық жағдайға және сыртқы ортада ашылатын мүмкіндіктерге сүйене отырып зерттеу керек. Бағалаудың негізгі критерийлері 5-кестеде көрсетілген.

5 – кесте – Кәсіпорын маркетингтік потенциалын бағалау көрсеткіштері

Маркетингтік потенциал	
Ресурстар	Өнімдердің ауыспалылығы
	Өнімдерді өткізу көлемі, мың дана
	Кәсіпорынның түрлі сегменттердегі нарықтық үлесі, пайызбен
	Әрбір сегменттегі тұрақты тұтынушылардың үлесі, пайызбен
	Жаңа өнім өндіруге кеткен шығындар көлемі
	Ассортименттің кеңдігі
	Ассортименттің тереңдігі
Құзреттіліктері	Маркетингтік қызмет персоналдарының біліктілік деңгейі
Мүмкіншіліктері	Маркетинг жүйесінің тиімділігі
	Өнімдерді экспорттау мүмкіншілігі
	Өнімдердің бәсекеге қабілеттілігі
	Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі
Ескерту – [12, 16] әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған.	

Нарықтық мүмкіндіктерді анықтаудың бірден бір құралы Ансофф матрицасы болып табылады (6-кесте). А. А. Истаева өз еңбегінде бұл әдіске келесідей анықтама ұсынады: «Ансофф матрицасы – бұл берілген нарықтағы өнімнің перспективасының анықталмаған деңгейіне байланысты өнімдер мен нарықтар жіктеліміне арналған құрал» [16]. Матрицаның әрбір квадрантында нарықтық үлесті бағалау, сатылымдардың болжамды көлемі, нарықтық бәсекелестік және қызмет көрсету шығындары сияқты өлшемдерді қолданудың орындылығы тұрғысынан пайда болған мүмкіндіктерді талдау қажет.

6-кесте – Маркетингтік потенциалды бағалауға ұсынылатын Ансофф матрицасы

	Ескі тауар	Жаңа тауар
Ескі нарық		
Жаңа нарық		
Ескерту – [16] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған.		

6. Ұйымдастыру және басқару потенциалы

Ұйымдастырушылық және басқару потенциалын бағалау келесі аспектілерде жүргізілуі керек: басқару жүйесінің сыртқы орта өзгерістеріне икемділігі, басқару жүйесінің шығындар жағынан экономикалық тиімділігі және басқару деңгейлерінің саны жағынан оңтайлылығы (7-кесте).

7-кесте – Кәсіпорынның ұйымдастырушылық-басқарушылық потенциалын бағалау

Ұйымдастырушылық-басқарушылық потенциал	
Ресурстар	Басқару жүйесінің икемділігі
	Басқару шығындарының көлемі
	Ұйымдастырушылық-басқарушылық құрылымының оңтайлылығы
Құзіреттілік-тері	Ұйымдастырушылық қызмет деңгейі
	Жоспарлау жүйесінің деңгейі
Мүмкіншіліктері	Басқару персоналдарының біліктілік деңгейі
	Басқарушылық шешімдерді ақпараттық жүйемен қамтамасыз ету тиімділігі
Ескерту – [7, 9] әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған.	

Ұсынылған барлық субпотенциалдар үшін бағалау өлшемдерінің жиынтығы кәсіпорынның экономикалық потенциалын талдау үшін бағдарлық негіз ретінде қарастырылуы керек. Іс жүзінде, нақты кәсіпорын үшін бағалау өлшемдері қызмет ерекшеліктерін ескере отырып нақтыланып, толықтырылуы тиіс. Кәсіпорынның экономикалық потенциалын кешенді бағалау алгоритмі төменде келтірілген сараптамалық бағалауларды қолдана отырып, факторларды саралау арқылы кәсіпорынның нарықтық құнын есептеу әдісіне негізделгені дұрыс.

ЗЕРТТЕУДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ҚОРЫТЫНДЫСЫ

Кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалау әдісінің кезеңдері:

1. Кәсіпорынның экономикалық потенциалын анықтайтын элементтер бойынша бағалаушы факторлардың тізімін құру;

2. Сарапшылардың экономикалық потенциал көрсеткіштерін балл бойынша бағалауы үшін сауалнама әзірлеу, сарапшылар құрамын анықтау және сауалнама алу;

3. Жиынтық кесте құру және байланысты рангтерді қайта есептеу арқылы қалыпқа келтіру;

4. Әрбір фактор бойынша рангтердің сомасын, конкордация коэффициентін (1-ші формула), Пирсон өлшемін (2-ші формула), Спирменнің рангтік (3-ші формула) коэффициентін есептеу [17];

5. Егер конкордация коэффициенті кіші болған жағдайда (<0,3), Спирменнің рангтік корреляция коэффициентіне сүйеніп сарапшылар құрамы қайта қарастырылады. Коэффициенттің төмен немесе теріс мәнге ие сауалнама мәліметтері құрама кестесінен шығарылады және барлық есеп қайта жүргізіледі;

6. Кәсіпорын экономикалық потенциалының әрбір құрамдас бөліктерінің жиынтығында және әрбір элементтері бойынша рангтер сомасының негізінде кешенді көрсеткіш есептеледі. Шартты мөлшермен салыстыру;

7. Кәсіпорынның экономикалық потенциалын жоғарылату және оны пайдаланудың тиімділігін арттыру шараларын талдау және әзірлеу.

Келесі кезеңде көрсетілген коэффициенттер мынадай формулаларға сәйкес есептеледі. Конкордация коэффициенті :

$$W = \frac{2S}{n \cdot (n-1)} = \frac{2 \cdot (P-Q)}{n \cdot (n-1)}, \quad (1)$$

Мұндағы, W – Кендалл (конкордация) коэффициенті;

P – y белгісінің әр рангі үшін берілген қатарда сол рангтен кейін орналасқан және мәні бойынша одан артық рангтердің қосындысы;

Q – y белгісінің әр рангі үшін берілген қатарда сол рангтен кейін орналасқан және мәні бойынша одан кем рангтердің қосындысы [17].

Пирсон критеріі (2):

$$X = m(n - 1)w, \quad (2)$$

Спирменнің рангтік корреляция коэффициенті :

$$\rho = 1 - \frac{6 \cdot \sum d^2}{n \cdot (n^2 - 1)}, \quad (3)$$

Мұндағы, n – бақылау саны;

M – сарапшылар саны;

d² – рангтер айырмасының квадраты.

$$d^2 = (R_x - R_y)^2; \quad (3.1)$$

R_x – факторлық белгі рангі;

R_y – нәтижелік белгі рангі [18].

Кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалау оның экономикалық потенциалының кешенді көрсеткіштерінің негізінде жасалады.

$$КЭП = \frac{\sum_j^n \frac{\sum_i^m y_{ij}}{m}}{n}, \quad (4)$$

Мұндағы, y_{ij} - i-ші сарапшымен тағайындалған j-ші фактор

Кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалаудың қолданылып келген тәсілдерін талдау арқылы бірқатар кемшіліктер анықталды, соның ішінде: болашақ мүмкіндіктер мен құзыреттіліктер сияқты экономикалық потенциал аспектілеріне аз көңіл бөлінуі; сандық және сапалық көрсеткіштерді бір уақытта қолдану салдарынан кәсіпорынның экономикалық потенциалының кейбір аспектілерін бағалаудың сәйкессіздігі мәселесінің болуы. Біз аталған кемшіліктердің көп бөлігін жоятын, өнім өндіруші кәсіпорындардың экономикалық потенциалын бағалаудың әдіснамалық негізін қарастырдық.

Осы әдістеме бойынша есептелетін экономикалық потенциалдың кешенді көрсеткіші қорлар мен алдағы даму мүмкіншіліктерін терең зерттеп, бәсекеге қабілеттілік пен қызмет тиімділігін арттыру шараларын анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл кәсіпорынның экономикалық потенциалын алты субпотенциал (өндірістік, еңбек, қаржылық, инновациялық, маркетингтік және ұйымдастырушылық-басқарушылық) арқылы жан-жақты бағалауды қарастырады, ал олардың әрқайсысы үш аспект: ресурстар, мүмкіндіктер және құзыреттер бойынша талданады. Осы мақалада сипатталған әдістемелік әзірлемелерді тәжірибеде қолдану келесілерге мүмкіндік береді:

- кәсіпорынның алдында тұрған ең өзекті мәселелерді бөліп көрсетуге;
- компанияның қазіргі жағдайы мен даму тенденциялары туралы түсінікті қалыптастыруға;
- кәсіпорынның қарқынды дамуын қамтамасыз ету үшін дұрыс басқару шешімдерін қабылдауға;
- кәсіпорындарды өзара салыстыруға;
- аумақтардың, салалардың экономикалық потенциалы туралы қорытынды жасау және, сәйкесінше, әр түрлі аудандар, аймақтар мен салалар бойынша салыстыруға.

Кәсіпорынның экономикалық потенциалын талдау кешенді бағалауға да, сондай-ақ оның субпотенциалдарын жеке бағалауға да мүмкіндік береді. Осындай терең зерттеулерге сүйене отырып, сараптамашы белгілі бір кәсіпорынның мәселелерін анықтай алады. Әрі қарай, кәсіпорынның потенциалын арттыру үшін сәйкес басқару шешімдерін қабылдау қажеттілігі туындайды. Экономикалық потенциалды бағалау кезінде салалық ерекшеліктерге сәйкес субпотенциалдар немесе негізгі элементтері анықталғаны дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Головкин Д. С. Актуальность разработки комплексной методики оценки экономического потенциала предприятия // Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Экономика. – 2015. – № 3-4 (25-26). – С. 97–102.
2. Ибрагимова Р. С. Концепция развития предприятия в условиях интернационализации экономических процессов // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. – 2005. – № 4. – С. 86–106.
3. Ашимбаев Т. А. Экономический потенциал и эффективность его использования. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 360 с.
4. Басалаева Е.В. О проблемах исследования экономического потенциала и некоторых способах их решения // Научная сессия МИФИ. – 2006. Т. 13 / Всероссийский заочный финансово-экономический институт. – М., 2006. – С. 45–50.
5. Zastempowski M. The innovative potential of polish enterprises // Acta Universitatis Nicolai Copernici. – 2014. – No.1. – P. 27–37. DOI: http://dx.doi.org/10.12775/AUNC_ZARZ.2014.002
6. Головина Л. А., Жигунова О. А., Семенова С. В. Теоретические аспекты прогнозирования вероятности банкротства и учет, связанный с процедурами банкротства на предприятиях: монография. – М.: Нефть и газ, 2008. – 125 с.
7. Гунина И. А. Теоретико-методологические основы формирования концепции развития экономического потенциала предприятия // Машиностроитель. – 2004. – № 10. – С. 10–14.
8. Жигунова О. А. Теория и методология анализа и прогнозирования экономического потенциала предприятия: монография. – М.: ИД «Финансы и Кредит», 2010. – 140 с.
9. Ибрагимова Р. С. Концепция развития предприятия в условиях интернационализации экономических процессов // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. – 2005. – № 4. – С. 86–106.
10. Герасимчук В. Г. Диагностика систем управления предприятием: Научное пособие. – М.: ИСДО, 1995. – 120 с.
11. Старовойтов М. К., Фомин П. А. Практический инструментарий организации управления промышленным предприятием. – М.: Высшая школа, 2002. – 267 с.
12. Dubihlela J. Determinants of Market Orientation Adoption among Small and Medium Enterprises (SMES) in South Africa // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2013. – Vol. 4. – No. 6. – P. 55–65. Doi:10.5901/mjss.2013.v4n6p55.

13. Smith A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* / Edited by S. M. Soares. – Lausanne: MetaLibri Digital Library, 2007. – 745 p.
14. Low J., Kalafut P. C., *Niematerialna wartość firmy. Ukryte źródła przewagi konkurencyjnej*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków, 2004.
15. Баженов Г. Е., Кислицына О. А. *Инновационный потенциал предприятия: экономический аспект* // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 323. – С. 222–228.
16. Ansoff I. *Strategic Management*. – Macmillan, London, 1979. – 415 p.
17. Ромашкина Г. Ф., Татарова Г. Г. Коэффициент конкордации в анализе социологических данных // Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М). – 2005. – № 20. – С. 131–158.
18. Ибрагимова Р. С., Головкин Д. С. *Методическое обоснование оценки экономического потенциала предприятия* // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. – 2016. – № 3 (47). – С. 73–74.

REFERENCES

1. Golovkin, D. S. (2015), “Aktual'nost' razrabotki kompleksnoj metodiki ocenki ekonomicheskogo potenciala predpriyatiya”, *Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Ekonomika*, No. 3-4 (25-26), pp. 97–102 (in Russian).
2. Ibragimova, R. S. (2005), “Konceptsiya razvitiya predpriyatiya v usloviyah internacionalizacii ekonomicheskikh processov”, *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 6: Ekonomika*, No. 4, pp. 86–106 (in Russian).
3. Ashimbaev, T. A. (1990), “*Ekonomicheskij potencial i effektivnost' ego ispol'zovaniya*”, Nauka, Alma-Ata, 360 p. (in Russian).
4. Basalaeva, E. V. (2006), “O problemah issledovaniya ekonomicheskogo potenciala i nekotoryh sposobah ih resheniya”, *Nauchnaya sessiya MIFI – 2006. T. 13, Vserossijskij zaochnyj finansovo-ekonomicheskij institute, Moscow*, pp. 45–50 (in Russian).
5. Zastempowski, M. (2014), “The innovative potential of polish enterprises”, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, No. 1, pp. 27–37. DOI: http://dx.doi.org/10.12775/AUNC_ZARZ.2014.002.
6. Golovkina, L. A., Zhigunova, O. A. and Semenova, S. V. (2008), “Teoreticheskie aspekty prognozirovaniya veroyatnosti bankrotstva i uchet, svyazannyj s procedurami bankrotstva na predpriyatiyah”, *Monograph, Neft' i gaz, Moscow*, 125 p. (in Russian).
7. Gunina, I. A. (2004), “Teoretiko-metodologicheskie osnovy formirovaniya koncepcii razvitiya ekonomicheskogo potenciala predpriyatiya”, *Mashinostroitel'*, No. 10, pp. 10–14 (in Russian).
8. Zhigunova, O. A. (2010), “Teoriya i metodologiya analiza i prognozirovaniya ekonomicheskogo potenciala predpriyatiya”, *monograph, ID «Finansy i Kredit»*, Moscow, 140 p. (in Russian).
9. Ibragimova, R. S. (2005), “Konceptsiya razvitiya predpriyatiya v usloviyah internacionalizacii ekonomicheskikh processov”, *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 6: Ekonomika*, No. 4, pp. 86–106 (in Russian).
10. Gerasimchuk, V. G. (1995), “*Diagnostika sistem upravleniya predpriyatiem*”, ISDO, Moscow, 120 p. (in Russian).
11. Starovojtov, M. K. and Fomin, P. A. (2002), “*Prakticheskij instrumentarij organizacii upravleniya promyshlennym predpriyatiem*”, Vysshaya shkola, Moscow, 267 p. (in Russian).
12. Dubihlela, J. (2013), “Determinants of Market Orientation Adoption among Small and Medium Enterprises (SMES) in South Africa”, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 4, No. 6, pp. 55–65. Doi:10.5901/mjss.2013.v4n6p55.
13. Smith, A. (2007), “*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*”, edited by S. M. Soares, MetaLibri Digital Library, Lausanne, 745 p.
14. Low, J. and Kalafut, P. C. (2004), “*Niematerialna wartość firmy. Ukryte źródła przewagi konkurencyjnej*”, Oficyna Ekonomiczna, Kraków.

15. Bazhenov, G. E. and Kislicyna, O. A. (2009), “Innovacionnyj potencial predpriyatiya: ekonomicheskij aspekt”, Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, No. 323, pp. 222–228 (in Russian).
16. Ansof, I. (1979), “Strategic Management”, Macmillian, London, 415 p.
17. Romashkina, G. F. and Tatarova, G. G. (2005), “Koefficient konkordacii v analize sociologicheskikh dannyh”, Sociologiya: metodologiya, metody, matematicheskoe modelirovanie (4M), No. 20, pp. 131–158 (in Russian).
18. Ibragimova, R. S. and Golovkin, D. S. (2016), “Metodicheskoe obosnovanie ocenki ekonomicheskogo potenciala predpriyatiya”, Sovremennye naukoemkie tekhnologii. Regional'noe prilozhenie, No. 3 (47), pp. 73–74 (in Russian).

SUMMARY

The article considers theoretical and methodological issues of assessing the economic potential of the enterprise. The authors justified the significance, main elements and peculiarities of the economic potential assessment. Also, there are proposed the stages of assessing the economic potential of the enterprise.

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалаудың теориялық-әдістемелік мәселелері қарастырылған. Авторлар экономикалық потенциалдың маңызын, оның негізгі элементтерін және бағалау ерекшеліктерін айқындаған. Кәсіпорынның экономикалық потенциалын бағалау кезеңдерін ұсынған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены теоретико-методические вопросы оценки экономического потенциала предприятия. Авторы обосновали значимость, основные элементы и особенности оценки экономического потенциала. Предложены этапы оценки экономического потенциала предприятия.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ:

Елшибаев Рақымжан Камытбекулы – кандидат экономических наук, профессор, Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: rakymzhan.elshibaev@narхоз.kz

Қуашбай Саттар – доктор экономических наук, профессор, Институт Экономики Шымкентского университета, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: sbaeu@mail.ru

Бахтиярова Альфия Жалеловна – старший преподаватель, Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан, alasha_80@mail.ru

Мырзатай Ақерке Мейрамбекқызы – магистрант, Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: akerke.myrzatai@narхоз.kz